आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

Nov. 2022, Issue-95, Vol-02

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Printing Area

www.विद्यावार्ता.कॉम

YouTube Channel

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles,Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Indexed

IMPACT FACTOR 8.012 iijif

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 3418002

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. ISO9001-2015 CERTIFIED International Multilingual Research Journal

http://www.printingarea.blogspot.com

Editorial Board & review Committee

- **Chief Editor**

Dr Gholap Bapu Ganpat
Parli_Vaijnath,Dist. Beed Pin-431515 (Maharashtra)
9850203295, 7588057695
vidyawarta@gmail.com

- **M.Saleem**

saien Ghulam street
Fatehgarh Sialkot city
Pakistan. Phone Nr. 0092 3007134022
saleem.1938@hotmail.com

- **Dr. Momin Mujtaba**

Faculty Member,Dept. of Business Admin.
Prince Salman Bin AbdulAziz University
Ministry of Higher Education,Kingdom of Saudi Arabia, Tel No.: +966-17862370 Extn: 1122

- **N.Nagendrakumar**

115/478, Campus road,
Konesapuri, Nilaveli (Postal code-31010),
Trincomalee, Sri Lanka
nagendrakumarn@esn.ac.lk

- **Dr. Vikas Sudam Padalkar**

vikaspadalkar@gmail.com
Cell. +91 98908 13228 (India),
+ 81 90969 83228 (Japan)

- **Dr. Wankhede Umakant**

Navgan College, Parli –v Dist. Beed
Pin 431126 Maharashtra
Mobi.9421336952
umakantwankhede@rediffmail.com

- **Dr. Basantani Vinita**

B-2/8, Sukhwani Paradise,
Behind Hotel Ganesh, Pimpri,
Pune-17 Cell: 09405429484,

- **Dr. Bharat Upadhya**

Post.Warnanagar, Tq.Panhala,
Dist.Kolhapur-4316113
Mobi.7588266926

- **Jubraj Khamari**

AT/PO - Sarkanda, P.S./Block - Sohela
Via/Dist. - Bargarh, Pin - 768028 (Orissa)
Mob. No. – 09827983437
jubrajkhamari@gmail.com

- MISS. VARSHA ANILRAO TIDKE

FULE-AMBEDKAR COLLEGE OF SOCIAL WORK,
HANUMAN NAGAR, REVENUE COLONY, GADCHIROLI
9421857700
varshaatidke21@gmail.com

- **Dr Trushna S Kalambe**

66 Ayodhyanagar behind
sai Mandir lane no 2 Nagpur-440024

- **Dr. Ambhore Shankar**

Jalna,Maharashtra
shankar296@gmail.com
Mobi.9422215556

- **Dr. Sumit Prasad**

Professor Colony, Kankarbagh,
PO – Lohia Nagar,Patna – 800 020 (Bihar)
prasadsumit78@gmail.com

- **Prof. Surwade Yogesh p**

Dept. Of Library, Dr B A M U Aurangabad , Pin 431004
Cell No: +919860768499
yogeshps85@gmail.com

- **Dr.Deepak Vishwasrao Patil,**

At.Post.Saundhane, Near
Kalavishwa Computer, Tq.Dist.Dhule-424002.
Mobi. 9923811609
patildipak22583@gmail.com

- **Dr.Vidhya.M.Patwari**

Vanshree Nagar,Behind Hotel
Dawat, Mantha Road, Jalna-431203
Mobi.9422479302
patwarivm@rediffmail.com

- **Dr. Varma Anju**

Assistant Professor, Dept. of Education,
Sikkim University 6th Mile, Samdur Tadong-737102
GANGTOK - Sikkim, (M.8001605914)
anjuverma2009@rediffmail.com

- **Dr. Dinesh Kumar Charan**

Associate Professor and HOD-History Dept.,
Govt.Lohia College Churu (Rajasthan) India
Pin- 331001
Mob. No.-9414305804

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed Pin-431126 (Maharashtra)
vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors

Undertaking/ Copyright Form

The Submitted manuscript/paper is original, exclusive and unpublished material. It is not under consideration for publication elsewhere. Further, it will not be submitted for publication elsewhere, until a decision is conveyed regarding its acceptability for publication in Harshwardhan Publication Pvt. Ltd. Published research journal. I/we also grant permission to organizer for making necessary changes in the title and content of the paper, if required, while being considered for publication. The undersigned hereby represents and warrants that the paper is original and that he/she is the author of the paper, except for material that is clearly identified as to its original source, with permission notices from the copyright owners where required.

I am sending the present research paper by verifying all the permissions regarding the publication. I have seen all related online details and I have kept the copy of those details with me.

Details of Authors & Paper

- Title of the research paper ______________________________

  ____
- Language for the presentation: Marathi ☐ Hindi ☐ English ☐
- Author Name 1 : Dr./Prof.______________________________
- Author Name 2 : Dr./Prof.______________________________
- Institution/Organization: ______________________________
- Correspondence Address: ______________________________

______________________State______________________ Pin: ☐☐☐☐☐☐

Contact No.1. ☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐ Contact No.2. ☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐

Mail id: 1______________________

Date____________________ Signature of the participant ____________________

Note : This undertaking/agreement is to be signed by at least one of the authors who have obtained the assent of the co-author(s) where applicable.

Send Copyright Declaration form scan copy after sign on it to :
vidyawarta@gmail.com, printingareahp@gmail.com

Any help plz call on : 09850203295, 07588057695

Editors Message...

In globalised era Higher Education Plays very crucial role in Development of Nation, as it empowers the individuals with necessary competence for achieving important personal, social and higher level of professional goals. Its importance depicted by words of first Prime Minister Jawaharlal Nehru "A university stands for humanism, for tolerance, for reason, for the adventure of the ideas and for the search of truth. It stands for onward march of human race towards even higher objectives. If the universities discharge their duties adequately, then it well with the nation and the people". India's higher education system is the world's third largest in terms of students, next to China and the United States. Policies and approach adopted by Indian government after implementation of economic reforms are not favorable to the higher education. Since the reforms period there has been a continuously decline in the budgetary allocations made by the government to fund higher education in India. Present paper aims to find out new trends in higher education in India. Paper also discusses various challenges in the field higher education in India.

India has the largest higher educational system with respect to the number of institutions. After the independence of the country, the state and central governments have given great attention to the development of higher education. As a result, the system of higher education in India has seen an impressive growth in terms of a number of universities and colleges. The share of the unaided private sector has increased significantly since 2001 in terms of the number of institutions and enrollment. Indian higher education System comprises three stages – under graduate level, post graduate level and doctorate level. The Ministry of Human Resource Development (MHRD) is highest body of Governance which is responsible for supervising the higher education system through UGC. Higher education in India has expanded rapidly over the past two decades. This growth has been mainly driven by private sector initiatives. India's Higher Education sector has witnessed a tremendous increase in the number of Universities/ University level Institutions & Colleges since independence Indian higher education presently includes 892 universities out of which 48 central universalities, 394 state universities, 125 deemed universities and 325 private universities. Apart from the above universities, other institutions are granted the permission to autonomously award degrees. However, they do not affiliate colleges and are not officially called 'universities' but 'autonomous organizations' or "autonomous institutes". They fall under the administrative control of the Department of Higher Education. These organizations include Indian institute of Technology, Indian Institutes of Management, National Institute of Technology and All India Institute of Medical Sciences.

Dr. Bapug Gholap

INDEX

01) A study of awareness of pupil teachers (B.Ed. & B.Ed. special) ....
Dr. Kirtibala Verma, Gwalior (M.P.) ||10

02) A STUDY OF B.ED. TRAINEES OF SELF-FINANCE COLLEGES IN ENGLISH .....
MRS. PRAMEELA RANI PEEKA, Dr. MANISHA PANDEY, Bajranggarh Guna ||14

03) The Systematic Application of Indicators in Financial Market....
Prof. Mohd Hanif, Vikash Kumar Verma, Sameer Pandey, Rishabh Kumar ||20

04) The Effect of COVID-19 on Education
Dr. Y. P. Gaur, Aligarh ||27

05) A Study on Fruit Culture in Uttarakhand
Dr. Zubaida Khatoon, Dehradun ||31

06) The Effect of COVID-19 on Education
Dr. Y. P. Gaur, Aligarh ||37

07) Impact of Yogic Practice in the management of Musculoskeletal ....
Mr. Santosh Kumar Sharma, Gadchiroli ||41

08) SEBI RULES AND REGULATIONS OF MUTUAL FUND IN INDIA: A STUDY
Aniket, Chapra (Bihar) ||44

09) Performance of Mutual Funds in India
Dr. Dhanu Kumar, Lalgarh, Dist- Siwan (Bihar) ||49

10) CULTURAL EXILE AND ALIENATION IN IMTIAZ DHARKER'S POETRY
Dr Ekta Goswami, Chimanpura ||54

11) STUDY ON ECONOMIC FACTORS AND BIODIVERSITY
Kuldeep Kumar Arya, Dr. Yogesh Shukla, Bharthana, Etawah, U. P ||57

12) ATTITUDE OF FEMALE STUDENTS TOWARDS WOMEN EDUCATION AT POST....
Udayakumar S., Dr. Shiputrappa Photalkar, Farahatabad (Karnataka) ||62

13) Teaching Learning Strategies for Inclusive Education
Dr. Shubhra, Patna ||67

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

14) Cashless Economy in India: Benefits & Challenges
Dr. Anil Kumar Prasad, Madhubani (Bihar) ||70

15) ROLE OF TEACHER EDUCATION PROGRAMME IN PROMOTING A POSITIVE....
Pujarchana Mund, Nayagarh ||74

16) Effectiveness of CAI in Geography : An Experimental Study
Dr. Chetan Chavan, Mr. Subhash Gholap, Parel, Mumbai ||78

17) SCHOOL SELF EVALUATION PLAN: A KEY TO QUALITY IMPROVEMENT OF....
Tanushree Mohanty ||81

18) माडगूळकरांच्या कादंबऱ्यांतील प्रादेशिकता आणि व्यामिश्र जीवनमान
डॉ. ओमप्रकाश देवराव पंचभाई, बेला, जि. नागपूर ||87

19) भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ आणि महिला
डॉ. संतोष म. घुगे, पुणे ||91

20) अण्णाभाऊ साठे यांच्या लोकनाट्यातील समाजविचार
प्रा. डॉ. शशिकांत नामदेव खिलारे, सांगली. ||94

21) भारतेन्दु युगीन निबन्ध साहित्य में स्त्री—पुरुष सम्बन्ध एवं नारी की स्थिति
रामपाल सिंह चौहान, डॉ. शिवकुमार शर्मा, ग्वालियर (म.प्र.) ||98

22) छत्तीसगढ़ के सामाजिक—धार्मिक जीवन में महानदी का महत्व
डॉ. ममता कोशरिया ||101

23) राजस्थान में खुली जेल व्यवस्था के विशेष सन्दर्भ में समाज और कानून में परिवर्तन
नरेंद्र कुमार, चंडीगढ़ ||104

24) हिंदी नाट्य साहित्य और गाँधी विचारधारा
डॉ. सोनू जेसवानी, नागपुर ||109

25) मध्यान्ह भोजन—योजना से लाभान्वित बालक एवं बालिकाओं के आंतरिक....
रश्मि पाण्डे, डॉ. मंजू दुबे, ग्वालियर (म.प्र.) ||112

26) गणतन्त्र का स्वरूप : प्राचीन भारत के सन्दर्भ में
राज कुमार गुप्ता, गोरखपुर ||115

www.vidyawarta.com/03 http://www.printingarea.blogspot.com

www.vidyawarta.com/03 _ http://www.printingarea.blogspot.com

27) राजनीतिक दलीय गतिविधियां और महाविद्यालीय छात्रों की सहभागिता विशेष....
डॉ. जगमोहन सिंह नेगी, चमोली (उत्तराखण्ड) ||119

28) झुन्झुनूं जिले की खेतड़ी तहसील में पर्यटन विकास : संभावनाएं एवं चुनौतियां
उमा शंकर, डॉ. रतनलाल कुमावत, खेतड़ी (झुन्झुनू) राज ||126

29) ज्ञानरचनावाद समय की जरूरत
डॉ. रामप्रताप सैनी, डॉ. कुसूम विजयकुमार चौधरी, श्री. सुभाष हिरा भोपी ||129

30) कौशल विकास योजना द्वारा मानव संसाधन संवर्द्धन
राजेन्द्र प्रसाद, मधेपुरा ||131

31) सम्पूर्ण क्रांति का ऐतिहासिक परिदृश्य
डॉ. आलोक राज, पूर्णियाँ बिहार ||135

32) समेकित ग्रामीण विकास कार्यक्रम एक मुल्यांकन
डॉ. वीरेन्द्र कुमार, मधेपुरा (बिहार) ||138

33) रोजगार और स्वास्थ्य योजनाओं से महिलाओं में आई प्रगति
नीलम कुमारी, मधेपुरा (बिहार) ||141

34) परम्परागत कला के रूप में ''बीकानेर की मथेरण कला'' एक परिचय
डॉ. गोपाल कृष्ण व्यास ||144

35) कबीर के जीवन एवं समाज दर्शन
डॉ. हेमलता साहू, प्रो. नयना पहाड़िया, नवापारा (राजिम) ||148

36) सामाजिक नेटवर्किंग साइट्स के अतिशय उपयोग से स्नातक स्तर के....
श्वेता शर्मा, डॉ. सुरक्षा बंसल, मोदीपुरम (मेरठ) ||151

37) श्रीरामचरितमानस में निहित शैक्षिक दर्शन
ऋचा त्रिपाठी, डॉ. सुरक्षा बंसल, मोदीपुरम (मेरठ) ||157

38) चारुता सागर यांच्या कथेतील प्राणी जीवन
सुरेश भिमराव लेकुळे, नांदेड ||161

39) महाराष्ट्राची राजकीय वाटचाल आणि आघाड्यांचे राजकारण
प्रा. डॉ. संजय मारोतीराव कोनाळे, उदगीर जि. लातूर ||163

40) ग्रामीण भागातील शेतमजुर महिलांच्या कामातून निर्माण झालेल्या व्यक्तिगत....
डॉ. प्रकाश सरदारसिंग गिरासे, दोंडाईचा. जि.धुळे **||167**

41) आदिवासी विकास व पेसा कायदा
बांगर नितीनकुमार बाबासाहेब, वसई रोड (प) जि.पालघर **||170**

42) MEANING OF RECEIVABLES
Dr. Mukesh Kiradoo, Bikaner **||174**

43) STUDY OF CHALLENGES AND ADVANTAGES IN THE HOLISTIC DEVELOPMENT....
Dr. Manisha Kandoi, Madhubani (Bihar) || 179

44) AN ANALYTICAL STUDY ON PRIVACY UNDER STATUTORY LAWS OF INDIA
Dr. Anju Gahlot, Jaipur (Rajasthan) **||183**

45) AN ANALYTICAL STUDY ON PRIVACY UNDER STATUTORY LAWS OF INDIA
Dr. Anju Gahlot, Jaipur (Rajasthan) **||191**

Harshwardhan Publication Pvt Ltd
WhatsApp business account

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

41

आदिवासी विकास व पेसा कायदा

बांगर नितीनकुमार बाबासाहेब
सहाय्यक प्राध्यापक व विभाग प्रमुख
राज्यशास्त्र विभाग,
अण्णासाहेब वर्तक महाविद्यालय, वसई रोड (प)
जि. पालघर

****

आदिवासी जीवनाचा सर्वांगीण विकास साधण्याच्या दृष्टीने महाराष्ट्र शासनाने सन २०१५ मध्ये एक महत्त्वकांक्षी निर्णय घेतला. त्यामध्ये अनुसूचित क्षेत्रातील पेसा गावांना त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात आदिवासी उपयोजनेतील पाच टक्के निधी देऊन त्या गावातील विकास कामे त्यांनाच करण्याचेस्वातंर्त्य देण्यात आले आहे. या निर्णयामुळे अनुसूचित क्षेत्रातील पेसा गावांना आपला विकास घडवून आणणे सहज शक्य होणार आहे.या निर्णयाप्रमाणे राज्य शासन ग्रामसभेला दरवर्षी निधी उपलब्ध करून देईल. ग्रामसभा त्या गावाच्या विकासाचे निर्णय घेईल. यामध्ये शासनाचा हस्तक्षेप राहणार नाही अशा प्रकारची तरतूद करण्यात आलेली आहे. त्यामुळे या शासन निर्णयाप्रमाणे ग्रामसभा गावचा पंचवार्षिक आराखडा तयार करून, त्याला मंजुरी देऊ शकेल व त्यामार्फत आपल्या स्वत:च्यागावाचा विकास घडवून आणू शकते.

पेसा (पंचायत क्षेत्र विस्तार कायदा) हा आदिवासी विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचा असा कायदा आहे. आदिवासी समाजाचे जीवन हे प्रामुख्यानेजल, जंगल वजमीन याच्यांशी निगडित असल्याने ह्या कायद्याच्या आधारे आदिवासी समाजाच्या विविध समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला जाऊ शकतो. या कायद्याच्या आधारे आदिवासी क्षेत्रातील नैसर्गिक संसाधनांचा वापर शाश्वत विकासासाठी केला गेल्यास त्यातून त्यांना रोजगाराची व विकासाची संधी निर्माण करून देता येईल. त्याचबरोबरआदिवासींचे जीवन स्वावलंबी होण्यास खूप मोठी मदत होऊ शकते. केंद्र सरकारच्या ग्रामविकास विभागामार्फत गठीत करण्यात आलेल्या अभ्यास समितीच्या शिफारशीला अनुसरून केंद्र सरकारने पंचायत क्षेत्र विस्तार कायदा (पेसा) पारित केला. सदर कायद्याला 'आदिवासींचास्व—शासनाचा कायदा' म्हणून ओळखले जाते.आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी आदिवासी विकास विभागामार्फत एकूण ५% निधी हा अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामपंचायतींना उपलब्ध करून देण्यात येतो. सदर निधी ग्रामपंचायत शाखांच्या गावाच्या ग्रामकोशाच्या खात्यामध्ये थेट जमाकरण्याची तरतूद आहे. हा निधी प्राप्त झाल्यानंतर ती रक्कम कशा प्रकारे व कोणत्या बाबीवर खर्च करावी यासंबंधी निर्णय घेण्याचा अधिकार संबंधित ग्रामपंचायतीच्या ग्रामसभांना दि. २१ एप्रिल २०१५ रोजीच्या शासन निर्णयानुसार प्रदान करण्यात आला आहे. त्यासाठी काही मार्गदर्शक सूचनाही संबंधित विभागाला देण्यातआलेल्या आहेत.

गृहीतके

१) पेसा कायद्यामुळे आदिवासींचासर्वांगीण विकास घडवून आणणे शक्य आहे.

२) आदिवासी विकासात ग्रामसभेची भूमिका अत्यंत महत्वाचीआहे.

घटनादुरुस्ती:ग्रामसभेला घटनात्मक दर्जा

७३व्या घटनादुरुस्तीनुसार पंचायतराज संस्थेला मोठ्या प्रमाणात अधिकार देण्यात आले आहेत. स्थानिक नेतृत्वाच्या सहभागाने गावाचा विकास घडवून आणण्याच्या प्रयत्नाला चालना मिळालेली आहे.

पेसा कायद्याचीअंमलबजावणी

सन १९९६ मध्ये पंचायत क्षेत्र विस्तार कायदा (पेसा) पास झाल्यानंतर त्याची अंमलबजावणी करण्याच्या दृष्टीने त्या कायद्याविषयीचे नियम तयार करणे गरजेचे होते. त्यालाच अनुसरून महाराष्ट्र शासनाने ४ मार्च २०१४ रोजी पेसा कायद्याचे नियम प्रसिद्ध केलेध्. कायद्यातील तरतुदीला अनुसरून आदिवासींच्या हिताचे रक्षण करुन त्यांचा सर्वांगीण विकास कसा साधता येईल याविषयी विशेष काळजी घेण्यात आली आहे.

राज्याचे प्रचलित कायदे व पेसा कायदा

राज्याच्या विद्यमानकायद्याच्या कोणत्याही

तरतुदी अनुसूचित क्षेत्रात विस्तारित होत असताना त्या तरतुदी पेसा कायद्याच्या ५२(१) नुसार आदिवासी समाजाच्या सामाजिक, धार्मिक व पारंपारिक व्यवसाय यांच्याशी सुसंगत असणे आवश्यक आहे. राज्याच्या प्रचलित कायद्यातील तरतुदी जर विरुद्ध असतील तर त्याबाबत ग्रामसभेला आवश्यक ती कारवाई करूनत्याबाबत योग्य त्या उपाययोजना करण्याची तरतूद या कायद्यामध्ये असल्याचे दिसून येते.

लाभार्थ्यांची निवड करणे

आदिवासी विकासासाठी शासनाच्या विविध विकास योजना असतात. शासनाच्या योजना, सूचना व निर्देश यांची एकरूपता लक्षात घेऊन गावातील कुटुंबाच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचा विचार करून त्यामधून लाभार्थ्यांची निवड करण्याचे कार्य ग्रामसभा करते. अशा प्रकारचे अधिकार या कायद्यांतर्गत ग्रामसभेला देण्यात आलेले आहेत. विकास आराखडा तयार करणे, लाभार्थ्यांची निवड करणे,कामाला मंजुरी देणे, खर्चासाठी निधी देणे, विकास योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे व कार्यावर देखरेख व नियंत्रण ठेवणे अशी विविध कार्ये ग्रामसभेला करावी लागतात. थोडक्यात शासकीय योजनांचा व स्थानिक नैसर्गिक साधन संपत्तीचा वापर करून त्याचा गरजूंना फायदा मिळवून देणे ही महत्वाची कामे ग्रामसभेला देण्यात आली आहेत.या तरतुदीमुळे आदिवासींचा विकास साधने सोपे झाले आहे.

आदिवासींच्या शोषणास प्रतिबंध

आदिवासी विकासातील एक महत्त्वाचा अडथळा म्हणजे आदिवासींचे विविध घटकाकडून विविध मार्गांनी होणारे शोषण होय. अनुसूचित क्षेत्रांमधील सावकारी व्यवहारावर नियंत्रण ठेवण्याच्या उद्देशाने ग्रामसभा तिच्या सदस्यांमधून पेसा कायद्यातील तरतूद ४४ (१) नुसार एक 'कर्ज नियंत्रण समिती' तयार करू शकते व त्या समितीमार्फत विविध घटकांकडून जसे की, सावकार, जमीनदार, व्यापारी, ठेकेदार इ.आदिवासींचे होणारे शोषण थांबविण्यासाठी उपाय योजना केल्या जातात.

सामाजिक विकास कार्यक्रमावर नियंत्रण

पंचायत क्षेत्र विस्तार कायद्याच्या ५१ व्या तरतुदीनुसार एका 'दक्षता व सनियंत्रण समितीची' स्थापना करण्याचा अधिकार ग्रामसभेला देण्यात आलेला आहे. या समितीमार्फत विविध शैक्षणिक व आरोग्यविषयक कामांचे वेळोवेळी परीक्षण करण्याचे काम समितीमार्फत केले जाते. एकंदरीत ही समितीस्थानिक संस्थेच्या सामाजिक क्षेत्रातील योजनांच्या कार्ये करण्यामध्ये सुधारणा घडवून आणण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचे कार्य करते.

शांतता, सुरक्षितता व तंटामुक्ती

अनुसूचित क्षेत्रामध्ये शांतता व सुरक्षितता राखण्याचे कार्य ग्रामसभेला करावे लागते. यासाठी पेसा कायद्यातील १८(१) च्या तरतुदीला अनुसरून शांतता समितीची स्थापना केली जाते. अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये शांततापूर्ण वातावरण ठेवणे, प्रत्येक नागरिकाच्या स्वातंत्र्याची जोपासना करणे व महिलांच्या प्रतिष्ठेच्या आड येणाऱ्या समाजविघातक प्रवृत्तींना पायबंद घालणे अशी महत्त्वाची कार्य या समितीला करावी लागतात. गावाच्या शांततेला बाधक ठरणाऱ्या घटकांची चौकशी करून, संबंधित घटकाचे समुपदेशन करण्याचे कार्य ही समिती करते. थोडक्यात गावामध्ये निर्माण होणारे विविध वाद—विवाद या समितीमार्फत सोडविले जातात. सदर समिती पेसा कायद्यातील १८(३)(दोन) नुसार लवाद म्हणून कार्य करते.

नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे नियोजन व व्यवस्थापन

विकास घडवून आणण्यासाठी साधन संपत्तीचे योग्य प्रकारे नियोजन व व्यवस्थापन करून संबंधित साधनसंपत्तीचा जास्तीत जास्त वापर होणे आवश्यक असते. याला अनुसरुनच साधनसंपत्तीचा योग्य प्रकारे विनियोग होतो की नाही याविषयी खात्री करण्यासाठी पेसा कायद्याच्या २१(१) अंतर्गत एक 'साधनसंपत्ती नियोजन व्यवस्थापन समिती' असते. ही समिती सर्व साधनसंपत्तीच्या कायमस्वरूपी उपयोगाला जास्त महत्त्व देते. थोडक्यात शाश्वत शेतीचा विचार करून, स्थानिक साधनसंपत्तीचा पूर्ण विनियोग करून, त्यामार्फत आदिवासींचा विकास घडवून आणणे हा या मागचा महत्त्वाचा उद्देश आहे.

जमिनीच्या बेकायदेशीर हस्तांतरावर निर्बंध

आदिवासी लोकांपैकी जवळजवळ ६७ टक्के आदिवासी समाज आपल्या उपजीविकेसाठी जमिनीवर व जंगलावर अवलंबून आहे.याला अनुसरूनच पेसा कायद्यातील कलम ह्यह्य ते २६ पर्यंत शेतीकरता

नियोजन करणे, भू— व्यवस्थापन, जमिनीच्या अन्यसंक्रामनास प्रतिबंध, आदिवासींच्या जमिनी परत करणे व भूमी संपादनापूर्वी विचार विनिमय अशा विविध गोष्टीबाबत तरतुदी आहेत. पेसा कायदा नुसार आदिवासींच्या जमिनीचे बिगर आदिवासी लोकांकडे बेकायदेशीर हस्तांतरण झाल्यास व ग्रामसभेने मूळ आदिवासीला जमीन परत करा असा ठराव पास केल्यास तो ठराव जिल्हाधिकाऱ्यांवर बंधनकारक असेल अशा प्रकारची तरतूद या कायद्यामध्ये करण्यात आलेली आहे. या तरतुदीचा वापर करून आदिवासींच्या जमिनीचे बेकायदेशीर हस्तांतरण रोखणे सोपे झाले आहे. तसेच आदिवासींच्या जमिनी अधिक उपजाऊ केल्यास व जमिनीशी व जंगलाशी संबंधित रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्यास आदिवासींच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळून त्यांचे जीवनमान उंचावण्यास मदत होईल.

गौण खनिजांसाठी योजना तयार करणे

ग्रामसभा ही तिच्या कार्यक्षेत्रातील सर्व प्रकारच्या गौण खनिजां करिता जसे की माती, दगड, वाळू इत्यादी सर्व गौण खनिजांचे उत्खनन व वापर यासाठी योजना करून त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी सक्षम असेल अशा प्रकारची पेसा कायदा ३२(१) मध्ये तरतूद आहे. याला अनुसरून गौण खनिजांच्या पट्ट्यमध्ये पर्यावरणाचं संरक्षण करणं, रोजगार त्याच बरोबर गौण खनिजांचा व्यापारी दृष्टीने वापर यावर समितीचे नियंत्रण असते. थोडक्यात पेसा कायद्याप्रमाणे गौण खनिज यांचा लिलाव करायचा असेल किंवा त्यासाठी लीजवर जमीन द्यायची असेल तर ग्रामसभेची, योग्य त्या स्तरावरील पंचायतराज संस्थेची शिफारस घेणे आवश्यक असते. ग्रामसभेच्या मान्यते नंतरच महसूल विभागामार्फत पुढील कार्यवाही करण्यात येते. परंतु ग्रामसभेने नकार दिल्यास लिलाव किंवा भाडेपट्टा करता येणार नाही.एकंदरीत संबंधित खानिकर्म विभागाला पेसा कायद्यातील ३२ (२)नुसार ग्रामसभेची पूर्ण मंजुरी घेणे आवश्यक असते.

गौण वनोत्पादनाचे व्यवस्थापन

अनुसूचित क्षेत्रातील सर्व गौण वन उत्पादनाचे व्यवस्थापन ग्रामसभेकडे विहित असेल अशा प्रकारची तरतूद पेसा कायद्याच्या ४१(१) मध्ये आहे. थोडक्यात पेसा कायद्यानुसार वनातील सर्व गौण वन उत्पादने गावाच्या मालकीची झाली आहेत. त्याचप्रमाणे वन हक्क कायद्याने देखील हे अधिकार गावाला प्रदान केलेले आहेत. मात्र वन हक्क कायद्यातील तरतुदीप्रमाणे व वाटेची खातरजमा करून हे अधिकार प्राप्त करून घ्यावे लागतील. बहुतांश आदिवासी रोजगारासाठी व आर्थिक उन्नतीसाठी गौण वन उत्पादनावर अवलंबून आहेत. जंगलामध्ये विविध प्रकारची गौणवनउपज असतात. हीगौण वनउपज आहेत त्यास्वरूपात विकल्यास त्याचा फारसा फायदा आदिवासींना होत नाही. मात्र त्यावर प्रक्रिया केल्यास त्याची गुणवत्ता व किंमत वाढवून मिळते व त्याचा लाभ आदिवासींना होऊ शकतो. यासाठी आदिवासी भागात पायाभूत प्रक्रिया सुविधा निर्माण करणे, कौशल्यवृद्धी करण्याचे प्रकल्प हाती घेणे व पक्या मालासाठी लागणारी बाजारपेठ निर्माण करण्यासाठी ग्रामसभेला साह्य करणे आवश्यक आहे.अशा विविध उपाय योजनामार्फत आदिवासींचाआर्थिक विकास घडवून आणणे शक्य आहे.

निष्कर्ष व उपाययोजना

वरील सर्व विवेचनावरुन खालीलप्रमाणे काही निष्कर्षव उपाययोजना सांगता येतील.

केवळ कायदेशीर तरतुदीमुळे आदिवासींचा विकास साधने कठीण आहे.

पेसा कायदा ही आदिवासी समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी मिळालेली एक अमूल्य अशी देणगी आहे. कारण या कायद्याशी आदिवासींचे संपूर्ण जीवन निगडीत आहे. पंचायत क्षेत्र विस्तार कायदा हा राज्यातील अनुसूचित क्षेत्राला लागू होतो. या कायद्याचे यश तसेच आदिवासींचा विकास हा शासन, आदिवासी समाज व प्रगत समाज या तिन्ही घटकांचा सहभाग, इच्छाशक्ती व न्यायबुद्धी यांच्यावर अवलंबून असल्याचे दिसून येते.

कायद्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीवर भर देणे

पंचायत क्षेत्र विस्तार कायद्यामध्ये ग्रामसभेला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. या कायद्यानुसार तिला घटनात्मक दर्जा प्राप्त झालेला आहे. आदिवासी विकासासाठी या कायद्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. आणखीन एक महत्त्वाची बाब म्हणजे ग्रामसभेतील कामकाजाला एक विशिष्ट स्वरूप प्राप्त करून देण्यासाठी ग्रामसभेने घेतलेले ठराव व त्याची

अंमलबजावणी योग्य पद्धतीने होणे आवश्यक आहे.

शासकीय अधिकारी व कर्मचाऱ्यांची मानसिकता बदलणे गरजेचे आहे.

कोणत्याही योजनेचे यश हे अंमलबजावणी करणाऱ्या घटकाच्या कार्यक्षेमतेवर अवलंबून असते. परिणामी अंमलबजावणी करणारी यंत्रणा ही प्रामणिक व कर्तव्यदक्ष असणे महत्वाचे आहे. ग्रामसभेला जरी विकास आरखडा तयार करून योजनेचे प्राधान्यक्रम ठरविण्याचा अधिकार असला तरी सरकारी यंत्रणेची काम करण्याची विशिष्ट पद्धती व कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या अधिकाऱ्यांची मानसिकता या दोन्ही घटकांमुळे ग्रामसभेच्या निर्णयाची अंमलबजावणी होण्यास खूपच अडचणी निर्माण होताना दिसून येतात. याच कारणामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त होऊन जी बळकटी प्राप्त होणे अपेक्षित होते ती झाली नसल्याचे दिसून येते. म्हणून प्रशासकीय यंत्रणेची मानसिकता बदलण्यासाठी उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. तरच आदिवासींचा विकास साधणे सोपे जाईल.

आदिवासी लोकांमध्ये जाणीव जागृती निर्माण करणे

हा कायदा आदिवासींच्या विकासासाठी आवश्यक आहे. मात्र अद्यापपर्यंत आदिवासी लोकांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण कमी असल्याने त्यांना याविषयी माहिती नाही. म्हणून या कायद्याचा मोठ्या प्रमाणावरप्रचार व प्रसार होणे आवश्यक आहे. तसेच विविध विकास योजनेविषयी आदिवासी लोकांना माहिती देऊन त्यांना विकास प्रक्रियेत सहभागी करून घेणे आवश्यक आहे. तरच खऱ्या अर्थाने आदिवासींचा विकास होऊ शकेल.

स्थानिक गरजांना प्राधान्य देणे

ज्याप्रमाणे प्रत्येक प्रदेशाच्या किंवा विभागाच्या स्थानिक गरजा ह्या वेगवेगळ्या असतात. त्याचप्रमाणे विविध भागातील आदिवासींच्या समस्या सारख्याच नसून प्रदेशानुसार त्यांच्या समस्यांचे स्वरूप वेगवेगळे असल्याचे दिसून येते. परिणामी आदिवासींचे स्थानिक प्रश्न व गरजा विचारात घेऊन त्यानुसार विकास योजनांमध्ये बदल करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ

१) प्रा. डॉ. प्रभाकर मांडे, भारतीय आदिवासी विकासाच्या समस्या, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद. प्रथमावृत्ती जानेवारी २००३.

२) खंडेराव सावे, अनुवादक मीना पाटील, वारली, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे. प्रथमावृत्ती १९९९.

३) एम. एल. वाघमारे, पंचायत क्षेत्र विस्तार कायदे १९९६, आणि आदिवासींचा विकास, जुलै २०११.

४) दि.२६ मे २०१५ चा दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स.

५) महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विकास विभाग दि. २० फेब्रुवारी २०१६.

६) महाराष्ट्र शासन राजपत्र, असाधारण भाग चार—ब,ग्रामविकास व जलसंधारण विभाग—४ मार्च २०१४.

❑❑❑